

A múlt század uralkodó eszméi

GERGELY ANDRÁS

Született 1946-ban, Sopronban. Az ELTE történelem-filozófia szakán szerzett diplomát 1969-ben. 1980-ban kandidátusi, 1997-ben akadémiai doktori disszertációját védte meg. Jelenleg az ELTE-n egyetemi tanár. Kutatási területe a 19. századi magyar eszme-, politika- és társadalomtörténet. Legutóbbi írását 1998. 10. számunkban közöltük.

E számunk tematikus anyagának összeállítója.

Volt-e század, amikor többen hitték, hogy a világot végső soron az eszmék kormányozzák, mint a tizenkilencedikben? — A „hosszú 19. század” dicső eszmék jelszavaival kezdődött 1789-ben, s azok csúfos bukásával ért véget 1918-ban.

Szabadság, egyenlőség, testvériség — a nagy francia forradalom hármasszóval, amelyek mindegyike többes jelentésű, csakugyan kibontható a század eszmetörténete. A *szabadság* elsősorban az emberi függőségi viszonyokból történő kibontakozást jelöli: Európán kívül a rabszolgák, a kontinensen a jobbágyok felszabadítását. Ha ez végbement, a „szabadság” további követelése két irányban ágazik el: a magánéleti szabadság kiteljesedése felé (azt teszem, amit akarok, a vállalkozás, cselekvés, gondolkodás, hit stb. szabadsága) — ezt nevezték a kortársak „negatív” szabadságnak, amelyet elvileg még egy abszolutista rendszer is biztosíthatott. A másik irány a politikai szabadság felé vezet: az államéletbe való beleszólás, a társadalom állam feletti kontrolljának megteremtése, a nemzeti önrendelkezés megvalósítása — ezt nevezték „pozitív” szabadságnak, s ennek magvalósítását a *liberalizmus* tűzte zászlajára. A liberálisok csak azoknak biztosítanak a „pozitív” szabadságot, az államhatalomba való beleszólás lehetőségét (például a lapalapítást vagy a választójogot), akik gyakorlására is képesek: a vagyonosok és/vagy a műveltek számára, s egyszersmind hirdetik, hogy reményeik szerint a társadalom anyagi és szellemi műveltségének gyarapodásával előbb-utóbb mindenki ebbe a körbe kerül. A *demokraták* viszont azt vallják, hogy azonnal és mindenki számára biztosítani kell a jogokat, úgyszólván meg kell azokat előlegezni, hogy a politikába bekapcsolódva érdekeiket felismerhessék és képviselhesék. (Mivel a liberálisok közül sokan a legtágabban húznák meg a jogkiterjesztés határait, a demokraták közül pedig jónéhányan ellenzik az analfabéták vagy a nők választójogát, a két tábor közti határ korántsem éles. Az egész századra jellemző konfliktusaikat és összefogásaikat sűrített formában tanulmányozhatjuk 1848-49 európai forradalmaiban.)

A második nagy jelszó, az *egyenlőség* mögött ugyancsak többre-
tegyű eszmei háttér húzódik: első közelítésben az egyéni szabadság kiteljesítését követeli, a törvény előtti egyenlőséget, a szellemi javakhoz (iskola, kultúra) történő hozzájutás lehetőségig azonos esélyeit, s persze a kötelességek egyenlőségét: közadózást, kötelező népoktatást, katonáskodást. Am ezt a liberálisok, demokra-

ták számára közös (s őket ezért is egy táborba terelő) értelmezést mások radikálisan tágítanak: a kialakult egyenlőtlenségek továbbörökítésének tilalmával vagy azonnali egyenlősítéssel, a vagyoni előbbi egyenlősítő újrafelosztásával vagy köztulajdonba vételével. A radikális, „teljes” egyenlőség hívei közül az egyik tábor a demokrácia eszközeivel, a közakarat érvényesítésével valósítaná meg céljait: ők adják a *szocializmus* táborát; míg az eszközökben nem válogató, mert előbbi, akár erőszakos átalakulást szorgalmazó csoport hívei a kommunisták.

A harmadik jelszó, a *testvériség*, már egykorúan is háttérben maradt, homályba rejtőzött. A jelszó arra utalna, hogy a jövő „modern” társadalmában az egyének és a társadalom, emberiség között továbbra is léteznek majd közösségi formák: a család, a lakóhelyi közösség, a nemzet — egyáltalán az emberi szolidaritás. A jelszó az egyénileg immár „szabad”, ámde viszonyainak kiszolgáltatott ember megnyugtatóra szolgál: nincsenek, nem lesznek egyedül, nem atomizáltan fognak élni — nem lesz elidegenedés. A *testvériség* jelszava új közösségeket ígér a régié helyett. A jelentést a magyar „testvériség” szó nem is fejezi ki pontosan. Amíg a régi közösségekbe beleszülettek az emberek, azok kényszer-közösségek voltak; addig az új testvériség — a francia eredetiben: a „fraternizálás” — a „választott rokonságokat” (*Wahlverwandschaft*) ígéri meg, azt, hogy az emberek szabadon, állami tilalmak és ellenőrzés nélkül teremthetik meg közösségeiket.

Melyik a legfontosabb, a meghatározó közösség? A jelszóból ki nem olvasható. Eötvös József lesz az, aki a század közepén kimondja: a legfontosabb közösség a nemzet, amely (elvileg) az egyén választott közössége ugyan, de teljes, minden más közösséget megelőző lojalitást követel. Eötvös szerint ezért *szabadság, egyenlőség, nemzetiség* (az akkori jelentésben: nemzet) a század három uralkodó eszméje, amelyek általunk csak jelzett többrétegűsége, egymás kiteljesedését ösztönző vagy gátló kapcsolata lesz zseniális elemzéseinek tárgya. Az értékmentes jelentésben felfogott, nemzetteremtő nacionalizmus ekként valóban a század egyik uralkodó eszméje.

A nagy francia forradalom tanulságai nyomán a század első felében elvégzik az eszmék kritikai elemzését: akkor bomlik ki, hogy a jelszavak mögött az eszmék itt csak felvillantott kibékíthetetlen kavargása rejlik. De kisebbségben azok maradnak, akik teljesen elutasítják e jelszavakat, akik nem belőlük bontják ki jövőképüket: a század első felének rengeteg pozitív jövőképe van, de a francia forradalom jelszavait tagadó alternatív programja — a Szent Szövetség állagőrző, reakciós, eszmeileg újat nem hozó világképétől eltekintve — nincs. (A negatív jövőképeknek itt csak meglétéről tehetünk említést. Pozitivizmus és negativizmus a 19. század két iker-eszméje.)

1848 e sok-sok egymással ütköző, a francia forradalom jelszaivaiból eredeztethető elképzelés kipróbálásának alkalmát hozta el. A demokrácia viszonyai között kiderülhetett, hogy mekkora bázisa van liberalizmusnak, demokratizmusnak, kommunizmusnak, nacionalizmusnak és így tovább. Az igazi meglepetést talán az hozta, hogy az eddig lényegében csak érzületként létező konzervativizmusnak milyen jelentős tábora van. Nemcsak gonosz udvar, reakciós klérus, elnyomó szoltadeszka tartotta fenn a régi rendet, hanem a régi lojalitások, a faluközösségi szolidaritás vagy a céhes biztonság elvesztésének félelme, a kizökkent világ kihívásának visszautasítása is. Ekkortól szerveződik politikailag is a modern, változásokat és változtatásokat már elfogadó *konzervativizmus eszmevilága* — 1789 kihívására fél évszázad múltán születik adekvát konzervatív válasz, olyan, amelyből már van, lesz átmenet a liberalizmus felé.

S immár kész a leltár: konzervatívok, liberálisok, demokraták, radikálisok, szocialisták, kommunisták — köztük nacionalisták és világpolgárok, vallásosak és világiak, romantikusok és realisták, materialisták és idealisták, racionalisták és irracionalisták, humanisták és szociáldarwinisták, monarchisták és republikánusok — s köreiken kívül anarchisták, fundamentalisták, nihilisták.

A 19. század végén azonban ez eszmék kavargásából még egy új nézetrendszer születik, amely a következő században jut diadalra. Egységes elnevezése nincs, születési körülményei szerint hívják szociálkonzervativizmusnak, szociálliberalizmusnak, szociáldemokráciának, keresztényszocializmusnak, kereszténydemokráciának. Mindegyike szóösszetétel, s eklektikus elképzelésre enged következtetni. A doktriner liberalizmus szemszögéből — amely az állam és társadalom között merev válaszfalakat húzott, s csak a közvéleményt ismerte el egyetlen, egyirányú közvetítőként — valóban elegendő az a nézet, amely az állam szociális, vagyis társadalom iránti felelősségét hirdeti, az állam társadalomformáló szerepét hangsúlyozza, egyszerűen a társadalom és az állam között új, mozgékony egyensúlyt kíván teremteni. Ez a huszadik századra szinte mindegyik nézetrendszert átható, átformáló eszmerendszer azonban nagyon is eredeti, s eredetisége gyökereiben rejlik: a kereszténység évezredes tanításait alkalmazza, sikerrel, modern társadalmi problémák megoldására. Európa, gyökerei segítségével, képes volt a megújulásra. Igaz, közben, a huszadik században, még megpróbált másfelé, zsákutcában haladni. De régmúltjára támaszkodva s a 19. század eszméinek segítségével a 20. század végére korrekcióra képesnek bizonyult.